

האנושות מתחילה ברצח - בראשית פרק ד'

גילי קוגלר

האב-טיפוס של האלימות האנושית על פי ספר בראשית יסודו דווקא במסגרת המשפחתית. הסיפור מציג לפנינו את הטבע האנושי: רגשות תחרות וקנאה לצד יסודות של בחירה והכרעה מוסרית. במרכז הדברים מוצג מאפיין של חיי האדם ולצידו ההכרזה על אודות יכולתו של האדם לקחת אחריות על מעשיו. לאחר הגירוש מגן עדן אנו פוגשים בקין והבל. שני הבנים עולים על הבמה בזה אחר זה ונעים בשני צירים מקבילים; נולדים ומתפרנסים. המתח ביניהם מתרחש בעקבות תגובת האל המעדיפה אחד מהם, ובעקבותיה מתרחש רצח. אח הורג את אחיו. האם המעשה היה צפוי? איך אפשר היה למנוע אותו? האם העונש ראוי והולם את המעשה? נשאל את השאלות הללו ונבחן את המגמות המבקשות ללמד על אודות תכונותיו של המין האנושי.

.....

מדוע הבל?!

לא נעים להודות, אבל גם במשפחות הכי טובות קורה שלפעמים ההורים אוהבים או מעדיפים את אחד מילדיהם על פני האחרים. כך ביחסם של רבקה ויצחק לזוג תאומיהם, או אצל יעקב הממשיך את הדפוס ביחס לבנו יוסף. אין המצב שונה במשפחת אדם וחוה, אך אצלם היחס המועדף מגיע מאלוהים, מעין הורה שלישי, שלהתערבותו השפעה ניכרת על היחסים בתוך המשפחה. האקספוזיציה של הסיפור מציגה את שני הבנים. האם מן ההשוואה ביניהם נוכל כבר לדעת שהבל יהיה הבן המועדף?

וְהָאָדָם יָדַע אֶת חַוָּה אִשְׁתּוֹ וַתַּהַר וַתֵּלֶד אֶת קַיִן וַתֹּאמֶר קָנִיתִי אִישׁ אֶת ה' וַתֹּסֶף לָלֶדֶת אֶת אָחִיו אֶת הָבֶל וַיְהִי הֶבֶל רֹעֵה צֹאן וְקַיִן הָיָה עֹבֵד אֲדָמָה (בראשית ד' 1-2).

קין נולד ראשון. ציון לידתו- וַתֵּלֶד, מופיע אחרי פירוט שלבי התהליך: וְהָאָדָם יָדַע; וחוה וַתַּהַר: שני ההורים היו שותפים פעילים בתהליך, והתוצאה הייתה לאירוע מרכזי בחייהם. ואין בכך פלא. קין הוא הבכור, ומשום כך הוא זוכה מאימו למדרש השם החצוף: קָנִיתִי אִישׁ אֶת ה'. חוה מתגאה ביצירתו עד כדי כך שהיא מרגישה שותפה לאלוהים במעשה הבריאה.¹

הבל הוא השני, ואם לדייק – המשני. הוא מוזכר כתוספת – חוה 'מוסיפה' ללדת, והופעתו בעולם היא בראש ובראשונה בתור אחי קין ורק אחר כך כאדם בעל שם: וַתֹּסֶף לָלֶדֶת אֶת אָחִיו אֶת הָבֶל. ואשר לשמו; חוה כבר אינה מספקת מדרשי שם. שמא ההתרגשות מהולדת ילד קצת פגה? אולם גם בלי מדרש נקל להבין שהשם לא עושה כבוד רב לנושא אותו. הבל כ'ריק', 'הבל הבלים', אותו אוויר היוצא מן הפה, ובעיקר, רמז לימי חייו הקצרים של האדם, כפי שידוע ממשמעות הביטוי במקומות אחרים: אָדָם לְהֶבֶל

¹ ולא פלא שתרגומי המקרא הקדומים ריכזו מעט את העזות הנושבת מן האמירה. לפי הסבריהם חוה אמרה שקנתה איש על ידי ה', כלומר בעזרתו (תרגום השבעים), או מלפניו (אונקלוס).

דָּמָה; יָמִיו כָּצַל עוֹבֵר (תהלים קמד 4); לֹא לְעֵלָם אֶחָיָה... פִּי הֶבֶל יָמִי (איוב ז 16). האם אימו ידעה על הגורל הצפוי לילדה כשהעניקה לו את שמו?

קין והבל בבגרותם

האקספוזיציה מציגה את האחים ובתחילה מצביעה על עדיפות למקומו של קין במשפחה. הוא נולד ראשון ומוענק לו מדרש המבאר את שמו. כחלק מבכורתו הוא זוכה לרשת את מלאכתו של אדם, אביו, עובד האדמה (בראשית ג' 23). הבל נולד כ'אחיו' של קין ומקבל שם מעליב בלי הסבר נלווה. ואולם, בחייהם הבוגרים, מִקֵּץ יָמִים (פס' 3) כלומר שנים, הפערים בין האחים מתמסמסים לכאורה. קין ממשיך אמנם את הענף המשפחתי, אך הבל אינו נותר חסר תעסוקה, והופך להיות אחראי על תחום נכבד בכלכלה, רעיית הצאן. הכתוב אינו רומז לעליונות של אחד המקצועות על משנהו. האחים חולקים ביניהם את פרנסת המשפחה ומשלימים זה את זה. עשויים כמובן להתגלע ביניהם עימותים בשל ניגודי אינטרסים, עובד האדמה הדואג לתנובת שדותיו ורועה הצאן הזקוק לשדות לצורכי מרעה.² אולם המאבק ביניהם אינו ישיר. כיאה לאחים, המתח מוצת סביב תשומת הלב שניתנת להם. אמנם לא תשומת לב מההורים המולידים, אלה נעלמים מן התמונה ואולי גם מחייהם של הבנים. בחיפושם הם פונים להורה שלישי, אלוהים. והלה, במקום להביע אהבה שווה לשני בניו המאמצים, מעדיף את האחד על פני השני בפנייתו אֶל הֶבֶל וְאֶל מִנְחָתוֹ (ד 4) בלבד.

מדוע הבל?

מה הסיבה לכך? מדוע העדיף את מנחתו של הבל על פני מנחת אחיו? מדוע בחר בהבל על פני קין? פרשנים בחיפושם אחר תשובה מעלים את האפשרות שהבחירה במנחתו של הבל היא בשל איכותה, בהיותה מִפְּכָרוֹת צֹאנוּ וּמִתְּלִבְהֶן. אולם תשובה זו אינה מסבירה מדוע קין נדחה. הבל הביא אולי את המיטב שברכשו, אולם אין במידע הזה כדי להעיד שקין הביא דווקא מן המקולקלים שבפירותיו, כפי שמפרש רש"י.³ והרי קין פנה ראשון וביוזמתו לאל. הבל למד ממנו ושכלל את מעשיו: וַיָּבֵא קַיִן מִפְּרִי הָאֲדָמָה מִנְחָה לַה': וְהֶבֶל הֵבִיא גַם-הוּא מִפְּכָרוֹת צֹאנוּ. האם העובדה שקין לא עמד בסטנדרט שהציב (בדעבד) אחיו הצעיר היתה ראויה להוביל לדחייתו? וככלל יש לשאול, האם איכות הקורבן היא הקריטריון הבלעדי לזיהוי הכוונות והנכונות של בני האדם בהתייחסותם לאל? ואולי ההחלטה כלל אינה קשורה במעשים של האנשים אלא בנתוני הפתיחה שלהם? הרי אנו מכירים, מהמשכו של ספר בראשית ומסיפורי מקרא אחרים, את הנטייה המוזרה של אלוהים ליצור אפילו מתקנות כלפי מוסד הצעירות, ולבחור את הקטנים והחלופים על פני הבכורים. אולי זהו מוקד העניין הפעם, במיוחד כשלשמו של הצעיר בסיפור נקשרה הבלות. ואף על פי כן קשה להסתפק בהסבר הזה ואנו יכולים להוסיף

² על המתח במקרא ובמזרח הקדום בין גילדת רועי הצאן לגילדת עובדי האדמה ראו בהסבריהם של אבי ורשבסקי, אביבה לוטן, רוני מגידוב ואיילה פז <http://mikranet.cet.ac.il/pages/item.asp?item=8088>. ובהתייחסות היסטורית כלל אנושית אצל יובל נח הררי, בפרק על המהפכה החקלאית, 'התרמית הגדולה בהיסטוריה', עמ' 83-103 [רשימה ביבליוגרפית בסוף המאמר].

³ רש"י לפס' 3: מפרי האדמה - מן הגרוע.

ולשאל, כפי ששאל קין שקונן על האפליה הקשה, וכפי ששאלו הקוראים במהלך הדורות, ושואלים אנשי החינוך שבינינו: מדוע בעצם לא יכול היה להתפנות לשתי המנחות זו לצד זו ולשני בניו? מדוע בחר באחד על פני השני בצורה כה בוטה, כפי שהמספר אוהב להדגיש: **וְאֵל קַיִן וְאֵל מִנְחָתוֹ לֹא שָׁעָה (ד' 5)**. האם יש בליבו של אלוהים (ובעולם) מקום קטן כל כך, לאחד בלבד?

שני פסוקי האקספוזיציה ושלושה פסוקים של הסיפור אינם מעניקים נימוק משכנע להתנהלות של ה'הורה' עם שני ילדיו, העדפת האחד וביטול השני. על אף שהסכמנו שגם במשפחות הכי טובות יש מצבים כאלה, נוסף ונאמר שהיינו מצפים שההורים ידעו להסוות אותם מילדיהם. אלוהים אינו עושה זאת. הוא חושף את העדפותיו בפרהסיה ואינו טורח לספק להן הסבר או תירוץ. זאת אולי משום שאין לו הסבר... הכרעותיו אינן תלויות בצו קטגורי או בטוב או בייקטיבי. אלה שייכים לתחום בני האדם. אלוהים בוחר, כי הוא בוחר! ולאדם לא נותר מקום להשפיע על כך. כך זה בחיים, לפעמים דברים קורים בלי הסבר רציונאלי או מוסרי.⁴ יש שרירותיות בעולם. על הרעיון הזה אנו למדים מן הצורה שבה שני הבנים מוזכרים בסיפור. הם עולים 'על הבמה' שוב ושוב, האחד אחרי השני, והשני אחרי הראשון, בתורנות, בתיאור לידתם, משלח ידם, אזכור הבאת המנחה ותיאור יחס האל אליהם:

לידה: קין – הבל

מקצוע: הבל – קין

הבאת מנחה: קין – הבל

יחס האל למנחה: הבל – קין

המידע מוצג באופן כיאסטי ומדגיש את השוויון ביניהם: כמו זה, כך גם השני. אין בהכרח עילה לבחור באחד ולדחות את השני. הבחירה פשוט נעשתה. אין לה סיבה.

אלוהים פונה סוף סוף לקין. אבל מה הוא אומר לו?

על תסכולו של קין בעקבות הדחייה ו/או ההיענות לאחיו אלוהים מגיב בשאלה **לָמָּה תָרַה לְךָ וְלָמָּה נָפְלוּ פְּנֵיךָ (פס' 6)**. התייחסות זו מעוררת תהייה – האם אלוהים אינו יודע את מקור עצבותו של קין? השאלה נשמעת מוזרה ואפילו צינית ולא אמפטית. קין נדחה על ידי הסמכות הגבוהה, ואחר כך מקבל ממנה התייחסות מיתממת שאינה מבינה מה הבעיה. אולם במקום לראות בכך היתממות או שאלה רטורית נוכל גם להניח שהשאלה שימשה רק כפתיחה להמשך דבריו של אלוהים, כפי שעשה בפנייתו לאדם המתחבא בגן, **אֵיפֶּה (בראשית ג' 9)**. ואכן, מכאן ואילך הוא פונה לקין בדברי הדרכה וייעוץ להתמודדות עם מצב התסכול והמצוקה: "מדוע אתה מתעצב, הרי אין שום סיבה לכך...", **הֲלוֹא אָם תִּיטִיב שְׂאֵת**

⁴ מרטין בובר מדבר גם הוא על פעולה שרירותית של אלוהים בבחירתו בן זה על פני האחר, אך הוא מוצא לעצם הבחירה הסבר מכוון ומודע: הרצון להעמיד בפני קין מבחן וניסיון: 'המסופר בפרשה זו נראה לי כדוגמה לאותה התרחשות מחרידה שהמקרא עצמו תופסה כניסיון מצד אלוהים... כיצד יתמודד בן בכור עם דחייה ועם העדפת אחיו הצעיר ממנו? האם יצליח לשלוט ביצר הקנאה העזה? כיצד יתמודד קין עם קיפוח ואפליה?' (מרטין בובר, עמ' 62).

וְאִם לֹא תִיטֵיב לְפֶתַח חַטָּאת רַבֵּץ וְאֵלֶיךָ תִשׁוּקוּתוֹ וְאַתָּה תִמְשָׁל בּוֹ" (פס' 7). ואולם, גם מדברי ההדרכה אנו יוצאים בשן ועין... דבריו קשים להבנה, חז"ל מנו פסוק זה בין 'חמש המקראות בתורה שאין להם הכרע' (תלמוד בבלי, מסכת יומא, נ"ב, ע"א-ע"ב). ואם החכמים התקשו עם הפסוק, לא בלתי סביר שאף אזובי הקיר... אולי גם קין, למעשה כלל לא הבין את דברי האל והחמיץ את המוסר השכל האלוהי ובעיקר את ההזדמנות החד פעמים לתקשורת ישירה ואישית עם האל...

ואף על פי כן, ננסה בעצמנו, על אף המרחק מן האירוע ומן הדיאלוג, למצוא את הדרך להבנת דברי ההדרכה של אלוהים. יסודו של הקושי בשני פרטים הקשורים זה לזה – המילה שְׂאֵת ומבנה המשפט. מבין הפירושים השונים שהוצעו נצביע על שני פירושים שונים המובילים להשלכות מעשיות שונות. הראשון מוצא בפסוק אפשרות לשני תסריטים שונים, והשני מזהה בפסוק משפט המתאר מצב נתון. נציג את הדברים בעזרת סימני פיסוק:

1. הלוא אם תיטיב – שאת; ואם לא תיטיב – לפתח חטאת רובץ...
2. הלוא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב (שאת) – לפתח חטאת רובץ...

הלוא אם תיטיב – שאת; ואם לא תיטיב – לפתח חטאת רובץ...

אפשרות ראשונה מוצאת בפסוק שני משפטי תנאי: במקרה שתיטיב, אז 'שאת', ובמקרה שלא תיטיב, אז- 'לפתח חטאת רובץ'.

לפי פירוש זה תִיטֵיב הוא ההפך מ-לֹא תִיטֵיב, ולכן גם שְׂאֵת הוא התסריט החיובי שיכול לקרות, העומד בניגוד ל-לְפֶתַח חַטָּאת רַבֵּץ. קשה אמנם להכריע במשמעות המילה שְׂאֵת, אך ברור שהיא מייצגת את הדרך החלופית, החיובית, המנוגדת לדרכו של החטא המכשיל. היא יכולה לרמוז לאפשרות של 'נשיאת פנים' של קין בניגוד לנפילת פניו ברגעי החולשה לְמַה נִפְלֹוּ פְּנֵיךָ (פס' 6), ואז יהיה המשפט כך: אִם תִיטֵיב, אז: "תשא פניך"⁵. שְׂאֵת יכולה גם לבטא את האפשרות להתמודד בבטחה עם הסבל, לסובלו באופן יציב (לשאתו), חרף הפיתוי וסכנת החטא המאיים, כאילו אמר: אִם תִיטֵיב, אז: "תצליח לשאת את הסבל ולהתמודד עימו"⁶. במידה שווה יכולה המילה לרמוז ליחס שיקבל קין מן האל, כפי שמציע אונקלוס: אִם תִיטֵיב, אז "האל יישא את החטא עבורך, ימחל לך, שהרי הוא ניהן בתכונת נְשֵׂא עוֹן וְנִפְשָׁע (שמ' לד 7)"⁷.

⁵ משמעות דומה לזו אנו מוצאים בדברי צופר הנעמתי לאיוב בפרק יא אֲזַ תִשָּׂא פְּנֵיךָ מִמּוֹם (פס' 15).
⁶ על כך אפשר ללמוד מן ההקבלה של המילה 'שאת' לרעיון העמידה והקימה: 'הן עם פְּלִבֵּיא יְקוּם וְכִאֲרֵי יִתְנַשָּׂא' (במ' כ"ג 24), בניגוד לרביצה על הארץ: 'פָּרַע רַבֵּץ פֶּאֲרֵיהּ וְכִלְבֵּיא מִי יְקִימוּ' (בר' מ"ט 9). הצעתו של קאסוטו, עמ' 140-141.
⁷ אונקלוס לפס' 7: הלא אם תוטיב עובדך – ישתביק לך; ואם לא תוטיב עובדך – ליום דינא חטאך נטיר דעתיד לאתפרעא מנך אם לא תתוב ואם תתוב ישתביק לך. תרגום: הלא אם תיטיב מעשיך – ייעזב/ יפרע לך (החטא); ואם לא תיטיב מעשך – ליום דינך חטאך שמור, שעתידי לפגוע בך אם לא תשוב, ואם תשוב ייעזב לך.

הלוא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב (שאת) – לפתח חטאת רובץ...

פירוש זה רואה בשני הפעלים, 'תיטיב' ו'לא תיטיב' חלק מהרישא המציג שתי אפשרויות להתנהגות, בעוד שההמשך מציג את המצב הקבוע הקורה בין כה וכה. לפי פירוש זה המילה 'שאת' היא מושאו של הפועל 'תיטיב' ומתייחסת אך ורק להתנהגותו של קין, אך הפעם כחלק מתיאור האפשרות ולא התוצאה. למשל: "אם תיטיב לשאת את פניך (ולא תתייאש, ולא תפיל את פניך...)", או "אם תיטיב לשאת את הקושי והסבל (ולא תתפתה לחטא)". לצד תיאור הדרך ה'טובה' של קין מובאת במשפט גם הדרך השנייה **אם לא תיטיב** (גם 'שאת'), ושתי הדרכים הללו, להיטיב לשאת ולא להיטיב שאת, מובילות לתוצאה האחת המוצגת בחלקו השני של המשפט: החטאת ירובץ 'לפתח' ויתאוה להכשיל את קין.

איזה מבין שני הפירושים מעניק יותר אחריות וחופש הכרעה לקין?

לכאורה הראשון: ביכולתו של קין לבחור אם להיטיב או לא ועל ידי כך להשפיע על גורלו. אם ייטיב יוכל לשאת את פניו, להתמודד, לקום, להתייצב, להמשיך בהתנהלות שקולה ויציבה. אם לא ייטיב יאפשר לחטא להתפרץ ממארבו. הפירוש השני לעומת זאת מתאר מצב נתון שאינו תלוי בבחירה האנושית: בין כך ובין כך החטא ירובץ ויפתה את קין.

אולם חלקו האחרון של הפסוק יוצר תפנית במסר ומציע תשובה מורכבת לסוגיה בדבר כוחו של האדם ביחס לעצמו – **וְאֵתָהּ תִּמְשָׁל בּוֹ**, בכך הוא מכריז על חירותו של האדם להכריע בתוך המצב הקיומי שבו הוא נתון, הפיתוי התמידי לחטא. הפיתוי קיים ועומד לעד, אך לצידו קבועה ונתונה מראש גם האפשרות למשול בפיתוי ולרסן אותו, ולא רק במקרה שהאדם כבר נכשל ו'לא היטיב'.

מבחינה זו, אף הפירוש השני מאפשר מידה רבה של הכרעה וכוח לאדם. על פי ההבנה הזו נראה שיש בדברי אלוהים חזרה למסקנה על אודות השרירותיות שבבחירת הבל. לא היה הכרח לבחור בהבל על פני קין אך כך קרה, אולי בלי סיבה ממשית. האדם אינו תמיד יכול להשפיע על הקורות אותו, ואפילו אינו מסוגל תמיד לשלוט לחלוטין בתחושותיו. אולם אופן ההתמודדות עם המצב הנתון, בין אם הוא חיובי ובין אם לאו, ועם הרגשות הבאים בעקבותיו – נתונה לו תמיד. אלוהים קבע את מהלך העניינים, אך על התגובות לקביעותיו אמון האדם עצמו.

הרג או רצח?

על אף דברי ההנחיה והעידוד שקיבל מאלוהים קין הורג את הבל. במעשהו זה הוא נכנע לאותו חטא הרובץ לפתחו. בין אם עשה זאת בעקבות דין ודברים ספונטני שהחליף עם אחיו בעת ששהו בשדה, **וַיִּהְיֶה בְהִיּוֹתָם בְּשָׂדֵה (פס' 8)**,⁸ ובין אם קבע מראש להיפגש עימו כדי לממש את תוכנית הריגתו (אם נקבל

⁸ וכאן נשאלת השאלה מה אמר להבל בשדה. חז"ל העלו השערות שונות בעניין: שרבו על שטח מחייה, על מקום בניית בית המקדש ועל אישה (בראשית רבה, פרשה כב, סעיף ז. מובא בסוף). שלוש ההשערות נועדו להציג שלושה תחומים מחיי האדם: מחייה, דת וזוגיות. אולם דבר מכל אלה אינו ידוע לנו מן הפסוק עצמו. ואולי בכוונה, כפי שאיננו יודעים מדוע הבל נבחר. העילה לרצח אינה חשובה. רצח זה רצח והוא יכול להתרחש בכל תירוץ שהוא, גם בין אחים. ואין לו הצדקה.

את ההצעה שהביטוי הקשה וַיֵּאמֶר קִין אֶל הֶבֶל אָחִיו משמעותו קביעת פגישה⁹ – התוצאה היא מותו של הבל.

האם אפשר להגדיר אפוא את מעשהו של קין כרצח בדם קר – הריגה בכוונה תחילה?¹⁰ שמא עלינו להניח, לאור מיעוט המידע בטקסט, שהפגיעה באחיו לא היתה מכוונת ושנולדה מתוך שיחה אקראית שהובילה למריבה ובסופה להריגה?¹¹ ובהמשך לכך נשאל כיצד יסייעו לכל אחת מן האפשרויות הללו ידיעותינו באשר לתחושות הקשות שהניעו את קין: עצב, כעס וקנאה? הדברים אינם חד משמעיים ואף על פי כן יש לציין שאילו היה למספר עניין בהעברת שיעור משפטי על רמות פשיעה שונות היה יכול לעשות זאת בצורה ישירה. לעומת זאת נראה ששאלה גדולה אחרת העסיקה אותו, סוגיית אחריותו של האדם על עצמו בהתנהגותו כלפי הזולת. כך עולה מדבריו של אלוהים לקין בפס' 7 ומתגובתו אליו לאחר האירוע.

לאחר הרצח

לאחר הרצח אלוהים פונה לקין בשתי שאלות רטוריות נוספות, אִי הֶבֶל אָחִיךָ (פס' 9) ו- מָה עָשִׂיתָ (פס' 10), אף שכמו בשאלתו הראשונה, התשובות ידועות לו.

האם פניית אלוהים מאשימה? מוכיחה? לכאורה כן. השאלות הרטוריות חושפות את קין ומעלליו: הוא יודע היכן אחיו, הוא 'עשה' למרות שניתנה בידיו האפשרות לנהוג אחרת. ואולם ייתכן שאין כאן רק תוכחה אלא גם מתן הזדמנות. השאלות פותחות פתח לקין להודות במעשיו כמעין וידוי או חרטה. אם הדבר נכון אזי זוהי פעם נוספת שבה אלוהים מאפשר לו לשאת באחריות. הפעם על ידי חשיפת מעלליו. אולם קין, כאדם בגן העדן, מסרב לקחת אחריות על מעשיו. לדבריו, הוא אינו השומר של אחיו (ואנו יכולים בינינו לבין עצמנו לתהות האם זו היתממות סתם או התרסה כואבת – מי באמת אמור להיות השומר של הבל – קין? אלוהים? ההורים?...)¹² כך או כך, קין מתחמק מתשובה. התחמקותו עומדת בפער מול הצעקה הרמה הנשמעת מן האדמה וחושפת את מעשיו: קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה (פס' 10). את הדם השפוך אי אפשר להשתיק או להחביא. הזעקה מעידה על השבר שמעורר הרצח. הדם צועק, ולא ניתן להשתיקו או להשכיח את קיומו, נותר רק לרצותו באמצעות חשיפת הפושע וענישתו. חשיפת המעשה אינה נעשית אפוא רק בזכות יכולתו של האל לראות הכל, אלא בזכות הקיום האנושי הממשיך להשאיר את חתימתו בעולם גם לאחר המוות.

מדוע נע ונד?

אם בעקבות חטא גן העדן האדמה קוללה בעבור האדם: אָרוּרָה הָאֲדָמָה בְּעִבּוּרְךָ (ג' 17), הרי שבעקבות הפגיעה באחיו, קין נושא את הקללה על עצמו, וקללתו חמורה אף מזו של האדמה: אָרוּר אָתָּה

⁹ קאסוטו משער כך בעזרת בחינת שימושי השורש א-מ-ר בשפות שמיות אחרות (קאסוטו, עמ' 144). רעיון זה משתקף בהרחבה של הפסוק בתרגום השבעים המוסיף לחלקו הראשון של פס' 8 ביוונית את המילים: 'נלכה השדה'.

¹⁰ כך כאמור קאסוטו, שם. וכן: ליונשטם, עמ' 121.

¹¹ אחד הנימוקים לכך הוא גזר הדין הקל יחסית שקיבל קין. ראו: בובר, עמ' 63; אררט, עמ' 318-321.

¹² ראו את התייחסותה המרתקת של רחל וולפיש לנושא דרך סיפור ההוראה של הפרק בכיתה. קישור בסוף.

מִן הָאָדָמָה אֲשֶׁר פָּצְתָהּ אֶת פִּיהָ לְקַחַת אֶת דְּמֵי אָחִיהָ מִיַּדָּהּ (ד' 11). בעקבות חטא אביו בגן עדן קוללה האדמה, כעת מקוללת הבן עצמו באמצעות האדמה. דמיון קיים גם לגורלה של האם: על פשעה בגן עדן היא נענשה בכבילה לתשוקותיה ולאִישה המושל בה וְאֵל אִישׁוֹ תְּשׁוּקָתָהּ וְהוּא יִמְשָׁל בָּהּ (ג' 16), כעת הבן נכשל בשל כניעה לחטא המשתוקק לפתותו, למרות שהיה בכוחו להימנע ממנו ולמשול בו ואף קיבל על כך הדרכה מן האל: וְאֵלֶיהָ תְּשׁוּקָתוֹ וְאֵתָהּ תִּמְשָׁל בּוֹ (ד' 7).

כך נפתח מסעה של האנושות בעולם, בכניעה לתשוקות ובקללות. מצבה אף הולך ומדרדר מרגע היווצרותה; מעשהו של קין חמור ממעשהו של אדם וחמורה יותר ההתנהגות של למך המוצגת בגאווה בשירו בסוף הפרק (פס' 23-24). האב-טיפוסים הראשונים של האנושות מתקשים להתגבר על התשוקות והמאוויים שלהם בעזרת הכלים שניתנו להם של שליטה וחירות עצמית.

זהו ההסבר לחיי העמל והקושי של המין האנושי מחוץ לגן עדן שכעת נוסף עליו עונש הנדודים: כִּי תַעֲבֹד אֶת הָאָדָמָה לֹא תִסַּף יַת כֹּחָהּ לָהּ נָע וְנָד תִּהְיֶה בְּאָרֶץ (ד' 12). קללתו של קין, עובד האדמה – לא רק שהיא חמורה מזו של האדמה, אלא אף תבוא ממנה. זוהי אותה אדמה שבה הסתיר את פשעו, היא שתעניש אותו כעת. היא תמנע את 'כוחה' דווקא ממי שהיה תלוי בה. משום כך יצטרך לנדוד. הוא יוצא לגלות, כפי שאביו הוגלה מגן עדן, מעתה יחסר לו לא רק מקום מחייה קבוע, אלא גם רוגע ושלווה, כפי שעולה מחששותיו: הֵן גִּרְשָׁתָּ אֹתִי הַיּוֹם מֵעַל פְּנֵי הָאָדָמָה וּמִפְּנֵיהָ אֶסְתֵּר וְהִיִּיתִי נָע וְנָד בְּאָרֶץ וְהִיָּה כָּל מִצְאֵי יְהִרְגֵנִי (ד' 14). זהו שינוי באורח חייו של האדם היושב על אדמתו ומעבדה, כאילו נגזר עליו לחיות בנדודיו את הזיכרון מאחיו, הנווד רועה הצאן, ואולי אף לשאת עימו את גורלו.

האם קין הביע חרטה? האם עונשו מופחת?

לאחר ההכרזה על העונש קין מגיב באמירה: גָּדוֹל עֲוֹנִי מִנְשׂוֹא, המשתמעת לשני פנים. מצד אחד זוהי חרטה. העוון הוא פשע (נִשְׂא עֲוֹן וְפָשַׁע, שמ' לד' 7). קין מבין את גודל הפשע ומתנצל על כך. על רקע זה הוא פונה בדברי תחינה אל האל ומסביר את מצבו הקשה: הֵן גִּרְשָׁתָּ אֹתִי הַיּוֹם מֵעַל פְּנֵי הָאָדָמָה וּמִפְּנֵיהָ אֶסְתֵּר וְהִיִּיתִי נָע וְנָד בְּאָרֶץ וְהִיָּה כָּל מִצְאֵי יְהִרְגֵנִי (בר' ד' 14).¹³ מצד שני המילה 'עוון' יכולה לשמש כאן גם במשמעות של העונש על הפשע (כמו בדברי שאול לבעלת האוב: הֲיִי אִם יִקְרָה עֲוֹן בְּדָבָר הַזֶּה, שמ"א, כ"ח 10), ומכאן שבדבריו הוא מלין על חומרת העונש המשתקפת בפירוט שהוא מציג:¹⁴ הֵן גִּרְשָׁתָּ אֹתִי הַיּוֹם מֵעַל פְּנֵי הָאָדָמָה וּמִפְּנֵיהָ אֶסְתֵּר וְהִיִּיתִי נָע וְנָד בְּאָרֶץ וְהִיָּה כָּל מִצְאֵי יְהִרְגֵנִי (שם, שם). ובדבריו עולה לא רק החרדה מגזרת הנדודים, בהיותו אדם מחובר לאדמתו,

¹³ כך רמב"ן לפס' 13: "אמת כי עוני גדול מלסלוח, וצדיק אתה ה' וישר משפטיך, אף על פי שענשת אותי הרבה מאד והנה גרשת אותי היום מעל פני האדמה, כי בהיותי נע ונד ולא אוכל לעמוד במקום אחד הנה אנכי מגורש מן האדמה ואין מקום למנוחתי, ומפניך אסתר, כי לא אוכל לעמוד לפניך להתפלל או להקריב קרבן ומנחה, כי בושתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעורי אבל מה אעשה כי כל מוצאי יהרגני, ואתה בחסדך הרבים לא חייבת אותי מיתה".

¹⁴ כך רש"י לפס' 13 בעקבות המדרש בבראשית רבה: 'ויאמר קין אל ה' גדול עוני מנשוא לעליונים, והתחוננים אתה סובל ולפשעי אין אתה סובל'. כך גם אבן עזרא, המסתמך על דברי קין בהמשך: 'כי זה העונש גדול לא אוכל לסבלו ויורה על אמתת זה הפירוש הפסוק הבא אחריו' (אבן עזרא לפס' 13).

אלא גם ההבנה שלא יהיה עוד תחת עינו הפקוחה של האל, ומִפְנֵי אֶסְתֵּר. האל שכבר העדיף את אחיו על פניו כעת מגרשו מעל אדמתו.¹⁵

קין שוטח את טענותיו ואלוהים קובע קביעה חדשה המיועדת להקל על חששותיו של קין: וַיֹּאמֶר לוֹ ה' לִכֵּן כָּל הַרְג קִין שְׂבָעֵתִים יִקָּם וַיֵּשֶׁם ה' לְקִין אוֹת לְבִלְתִּי הַפּוֹת אֹתוֹ כָּל מִצְאוֹ (פס' 15). לא די שקין ניצל מאותו עונש מוות שייכנס לתוקף רק מאוחר יותר, בימי צאצאיו, שילמדו ש: שְׂפָה דָם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ (בר' ט' 6), אלא שאלוהים מעניק לו הגנה מיוחדת, אות שימנע את הפגיעה בו. שלא כמו השימוש באותות שהוצמדו לאנשים במהלך ההיסטוריה במטרה להעיד על קלונם, כאן משמש האות (שאיננו יודעים את צורתו ואת מיקומו) ככלי להגנה על מי שחרפתו כבר נודעה ושצפוי לפגיעה מן הסביבה. מבחינה זו הוא קרוב במהותו לאות שקשרה רחב בחלון ביתה להגנה מפני צבא יהושע (יהושע ב' 18). מערך ההגנה על קין אינו נגמר באות המייחד אותו משאר העולם אלא כולל גם את ההבטחה לנקום את מותו, שמא האות לא יעשה את העבודה.

קין זוכה אם כן במערך מורכב של הגנה מן האל, המפחית את ענישתו רבת הסעיפים. מה פשר הדבר? מדוע קין זכאי לכך?? האם בזכות הבעת החרטה ששמע בדבריו של קין ('עוון' = פשע)? או שמא מתוך חשש מן התסריט שקין תיאר, של פגיעה בנצר נוסף של מייסדי האנושות? בקביעת האות לקין הוא הכריז, גם בלי שהדבר נאמר במפורש, שהוא מתנגד ומגביל את מנהג נקמת הרוצח וגאולת הדם (אם כי ידוע לנו ממקומות אחרים במקרא שהמחוקק מאפשר ומעגן את האפשרות לנקום את האובדן בהריגת הרוצח, ולמעשה אף כאן נרמזת אפשרות נקמת הדם שתבוא מאלוהים עצמו: כָּל הַרְג קִין שְׂבָעֵתִים יִקָּם, פס' 15). ואולם ייתכן שבהחלטתו של האל היה גם שמץ של לקיחת אחריות אישית, שכן גם לו יש חלק בהתרחשות. האפשרות הזו עולה באחת ההתייחסויות של חז"ל שבה הם אינם חוששים להצביע על הרצח כעל תוצאה של כשלון אלוהים כאב מגונן:

כיוון שאמר לו הקב"ה: 'אי הבל אחיך'. אמר לו: 'לא ידעתי, השומר אחי אנכי?', אתה הוא שומר כל הבריות ואתה מבקשו מידי? משל למה הדבר דומה? לגנב שגנב כלים בלילה ולא נתפש. לבוקר תפשו השוער אמר לו למה גנבת את הכלים? אמר לו: אני גנב ולא הנחתי אומנתי אבל אתה אמונתך בשער לשמור, למה הנחת אומנתך ועכשיו אתה אומר לי כך? – ואף קין אמר: אני הרגתי אותו, שבראת בי יצר הרע. אתה שומר את הכל ולי הנחת אותו להרגו? אתה הוא שהרגתו, שאילו קיבלת קורבני כמותו לא הייתי מתקנא בו (מדרש תנחומא, בראשית, ט).¹⁶

לעונשו של קין נוסף סעיף לריכוך העונש, אך למעשה אין זה רק ריכוך אלא כמעט חנינה, שהרי בפועל הוא מקיים את הנדודים ברמה הסימבולית בלבד. הוא אכן יוצא מִלְפָּנֵי ה' אך מיד אחר כך, למרבה האירוניה, מתיישב בְּאֶרֶץ נוֹד קְדָמַת יַעֲדָן (פס' 16). שם הוא חווה חיי המשפחה, וממשיך מבחינה זו את

¹⁵ זאת לעומת הפירוש של קאסוטו, המדבר על ההבנה של קין שייאלץ לנסות באופן תמידי ונואש להסתתר מן האל (קאסוטו, עמ' 151).

¹⁶ על חלקו של האל במאבק בין האחים ראו במאמרו של קים, עמ' 65-84.

שרשרת הדורות. כמו אביו הוא 'יודע את אשתו' וזו 'הרה לו' (פס' 17 – פס' 1). נוכל לתהות כמובן היכן מצא אישה בעולם הריק מבני אדם, אך התנ"ך אינו מוטרד מכך, יש לו עניינים אחרים לטפל בהם. קין מוליד בן ואחר כך בונה עיר, על שם בנו (פס' 17). קשה לומר אם כן שבעקבות הרצח נגזר לחיים לא יציבים. הוא זוכה לחיי משפחה ואף להמשכיות של בנים: חנוך-עירד-מחויאל-מתושאל-למך, ונכדים הרבים, בעלי מלאכות, הנושאים את שמות שני האחים, אבות אבותיהם: יבל, יובל, תובל-קין ונעמה (פס' 22-20). אולם יחד עם נשיאת השם של קין, ישירות או בעקיפין, עוברת ממנו בתורשה גם אותה נטייה לפורענות שניצתה ולא שוככה כליל. הכותב מביא לפנינו את שירו של למך, המהלל את האכזריות והאלימות (פס' 24-23), ומוכיח שלצד ההתקדמות החומרית של בני דורו לא זכתה האנושות להתקדמות מוסרית. בדרך זו הוא נוטע יסודות להמשך תיאור מחדליו של המין האנושי (ואנו נוסיף ונתהה לאורך הדורות על חלקו של בוראו באותם מחדלים), ומכאן קצרה הדרך להצדקת ההשמדה במבול ולהתחלה של האנושות מחדש עם מי שאינו מצאצאיו של קין.

הרחבה: מיהו קין? – קין בתרבות המערבית

קין זכה אמנם לחנינה בסיפור בתורה, אך הואשם עוד פעמים רבות במהלך ההיסטוריה והמשיך לשאת את קלונו עוד שנים רבות לפני שזוכה מכלל אשמה. נציג בקצרה מספר תחנות בגלגול דמותו של קין כפי שנתפס בעיני הדורות, וכיצד הפך מאדם פרטי ומסמל של גילדת עובדי האדמה למייצג של עם שלם ואחר כך של האנושות כולה.

.....

בתרבות המערבית מוכרת דמותו של קין בין היתר בשל המקום שזכה לו בכתבי הנצרות: בברית החדשה ובפרשנות של אבות הכנסייה. הברית החדשה שופטת בחומרה את קין הנחשב 'מן הָרָע [...] יַעַן כִּי מַעֲשֵׂיו הָיוּ רָעִים וּמַעֲשֵׂי אָחִיו מַעֲשֵׂי צֶדֶק' (האיגרת הראשונה ליוחנן השליח, ג' 12), ומחשיבה את הבל צדיק ומאמין: 'בְּאֵמוּנָה הִקְרִיב הֶקְלָל לְאֵלֵהִים זָבַח טוֹב מִקֵּין אֲשֶׁר הָיָה לוֹ לְעֵדוּת כִּי צִדִּיק הוּא בְּהַעֲדֵי אֱלֹהִים עַל מִנְחָתוֹ וְכִּי עוֹדְנֵנוּ מִדְּבַר אַחֲרֵי מוֹתוֹ' (האיגרת לעברים, יא, פס' 4). אף על פי כן, מלבד השיפוטיות המגדירה מי רשע ומי צדיק, אין בתיאור האחים בכתוב מידע החורג בהרבה מפשט הסיפור בתורה. לעומת זאת, בפרשנות הנוצרית הבאה במאות השנים הבאות, לאחר ההתנתקות מן היהדות ועל רקע העימות בין ישראל והכנסייה, הופכת דמותו של קין לסמל של היהודים הדוחים את ישו לאחר שרצחו אותו. הבל בהתאמה נתפס כישו, הקדוש המעונה, שנרצח לאחר שנבחר על ידי האל. כך מוצגת דמותו ה"יהודית" והאנטי נוצרית של קין בכתביו "נגד פאוסטוס המניכא" של אוגוסטינוס, אב הכנסייה שחי במאות ה-4-5 לספירה. הוא מעלה את הנקודות הבאות:

- כשם שנדחתה מנחתו של קין כך נדחו מצוות הברית הישנה.
- הבל, האח הצעיר, נרצח בידי הבכור. כך גם ישו, ראש העדה הצעירה נרצח בידי העם הבכור – היהודים.
- כשם שדמי הבל האשימו את קין – כך מאשימים דמי ישו את היהודים.
- קין לא הוצא להורג; כך גם המשך קיומם של היהודים מוכיח את צדקת שעבודם של היהודים.

- אות קין מנע את המתתו; כך גם לא איבדו היהודים את אות מצוותיהם.

דמותו המיתולוגית של קין כרוצח בנו של האל מוסיפה להתבסס ביצירות אומנות מימי הביניים. כך ביצירה של האמן הפלמי יאן ון אייק מ-1432, המציג את הסיפור בשתי מערכות בתוך עבודתו הגדולה "תמונת המזבח של גנט". לעומת קין המזוקן והזועף, העומד בחושך ומרים בקושי את אלומתו, הבל, צעיר ויפה, מביט לעבר האור, ונושא את כבשתו למעלה, ורומז בכך על דמותו של ישו העתיד לבוא (בפרשנות הנוצרית השה מייצג את ישו). לא בלתי סביר שלצד זה באופן התיאור של קין נוכל למצוא קווים בעלי מאפיינים "יהודיים"¹⁷.

INCLUDEPICTURE
 //upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5c/Jan_van_Eyck_-_The_Ghent_Altarpiece_-_The_Killing_of_Abel_-_WGA07635.jpg" *
 MERGEFORMATINET

INCLUDEPICTURE
 "http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/30/Jan_van_Eyck_-_The_Ghent_Altarpiece_-_The_Offering_of_Abel_and_Cain_-_WGA07627.jpg" *
 MERGEFORMATINET

באומנות היהודית המודרנית אנו מוצאים הפנמה של הדמות שנרקמה סביב קין במהלך הדורות. כך שמואל הירשנברג, בציורו מ-1899 [מימין], המציג את קין הבורח עם האות על מצחו וממשיך לשרוד בתוך החורבן מסביבו, כפרשנות והתייחסות ליצירה של גוסטב דורה מ-1852 [משמאל] העוסק במיתוס היהודי הנצחי שנידון לנדוד באשמת אופן התייחסותו לישו הצלוב:

INCLUDEPICTURE
 "http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/6/60/Wandering_jew.jpg/250px-Wandering_jew.jpg" *
 MERGEFORMATINET

INCLUDEPICTURE
 "http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/2b/Hirszenberg.jpg/250px-Hirszenberg.jpg" *
 MERGEFORMATINET

¹⁷ ראו בביליוגרפיה הפניות לו

לעומת אלה נמצא בפרשנות האומנותית והאישית לסיפור גם מגמה המתנגדת להבחנה המהותנית בין האחים, ולאור זה להבחנה בין שתי הדתות. כך בשירו של דן פגיס, "כתוב בעפרון בקרון החתום" המצלצל לנו את קרונות הרכבת למחנות ההשמדה. באמירה המזכירה שבנה הגדול של חוה, אם האנושות, הוא גם "בן אדם" בוחר פגיס להדגיש את האוניברסליות שבנפילה לחטא, האנושיות שבמעשה הרצח. בכך הוא חוזר במידה רבה לפשט הטקסט. בין אם הרצח נעשה כלפי אח, או כלפי עם שלם – שני הצדדים היו בני אדם, ולמעשה בני האל: יציר אלוהים אחד הרג יציר אלוהים אחר. את הרצח כולם, כולנו, יכולים לעולל:

כאן במשלוח הזה
אני חוה
עם הבל בני
אם תראו את בני הגדול
קין בן אדם
תגידו לו שאני...

ביבליוגרפיה

- א' אהוביה, 'כי שבעתים יקם קין ולמד שבעים ושבעה', בית מקרא 41, תשנ"ו, עמ' 329-331
 - ב' אופנהיימר, 'קין והבל (גלגולו של המוטיב מן המזרח הקדמון, דרך המקרא ועד לספרות האגדה ולספרי אבות הכנסייה), מחקרים בתולדות ישראל ובלשון העברית, תש"ל, עמ' 27-68
 - ג' אררט, 'סיפור קין והבל', בית מקרא 30, תשמ"ה, עמ' 312-321
 - מ' בובר, דרכו של מקרא, ירושלים תשל"ח
 - י' דומן וג' מילגרם, 'מחוץ לגן עדן: סיפורו של קין', מאגר אמנות תל"י (תגבור לימודי יהדות) באינטרנט, קרן תל"י, 2007
- (עוד על סיפור קין והבל באומנות:
<http://www.amalnet.k12.il/meida/mikra/story/miki8011.htm>)
- גלי דינור, 'סיפור קין והבל: החיים כערך עליון', מועד: שנתון למדעי היהדות, מכללת בית ברל, גליון י"ח, תשס"ח, עמ' 1-21
 - י' הררי, קיצור תולדות האנושות, אור יהודה תשע"א

- רחל וולפיש, 'כתה, מורה, קין והבל, אדם וחווה, אלוהים – סיפור הוראה':
http://mikrarevivim.blogspot.co.il/2010/01/blog-post_7672.html
 - א' ורשבסקי ומחברים נוספים, '[המתח בין רעים לעובדי אדמה](#)', בתוך: עלילות הראשית-פרקי לימוד במקרא עם מדריך הכנה לבגרות, הוצאת מט"ח תשס"ג
 - ש"א ליונשטם, 'קין והבל', אנציקלופדיה מקראית, כרך ז, ירושלים תשל"ו, עמ' 119-124
 - מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר בראשית, עמ' 118-167
- A.Y. Kim, 'Cain and Abel in the Light of Envy: a Study in the History of the Interpretation of Envy in Gen. 4 1-16', *JPS* 12 (2001), pp. 65-84.

●